

ABDÜLHAK HÂMİD TARHAN'IN TİYATROLARINDA
ENDÜLÜS

ANDALUSIA IN ABDULHAK HÂMİD TARHAN'S DRAMAS

*Mümtaz SARIÇİÇEK****Özet:**

Abdülhak Hâmîd Tarhan'ın yazdığı çok sayıda piyes, onun sanat eserleri arasında önemli bir yer tutar. Bu eserlerden beşi; *Tarık*, *İbn Musa*, *Tezer*, *Nazife* ve *Abdullahü's Sagîr'in* konusunu Endülüs tarihinden alır.

Hâmîd'in, Endülüs tarihine ilgi duymasının iki sebebi vardır. Birincisi, Hâmîd'in, romantik bir mizaca sahip olmasıdır. O, sadece Endülüs tarihi ile ilgilenmemiş, ilk çağ ve Eski Türk tarihi ile ilgili çok sayıda eser de yazmıştır. İkinci sebep ise onun düşünce dünyasıdır. Hâmîd, Namık Kemal'in "Panislâmci" fikirlerinden etkilenmiş; Devletin kurtuluşunu, İslam birliğinin sağlanmasında görmüştür.

Hâmîd, Endülüs problemini, tiyatro eserinin en elverişli olduğu öge olan "karakterler" üzerinden tartışmıştır. Karşılaştırmalı Edebiyat Biliminde Fransız ekolü, bir edebî metinde başka bir topluma ait kültürel durumların araştırılmasını da çalışma alanına dâhil eder. Bu yazıda, bir Türk yazarı olan Hâmîd'in eserlerinde Arap tarihinin önemli bir parçası olan Endülüs konusu, karakterler üzerinden tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Abdülhak Hâmîd Tarhan, Tiyatro, Endülüs, Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi.

Absract:

A great number of dramas which Abdülhak Hamid Tarhan wrote have an important place among his works of art. Five of these works; "Tarık", "İbn Musa", "Tezer", "Nazife" and " Abdullahü's Sagîr" take their subjects from Andalusia history.

The interest of Hamid in Andalusia history has two reasons; the first one is his tendency to romanticism. He was not only interest in Andalusia history but also wrote so many works about First age and Ancient Turkish History. The second reason is his intellectuel world; he was affected by Panislamist idea of Namık Kemal and he thought that the foundation of the state dependes to Islamic unity.

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü – Kayseri
mumtazs@erciyes.edu.tr

Hamid argued the Andalusia problem on "character" which is the most suitable notion of drama. In the comparative literature; French Philosophy incorporates studies about literary texts which have cultural objects of another society into the field of study. In this article; the subject of Andalusia that is an important part of Arabian history is discussed in terms of "character" in the works of a Turkish writer Hamid.

Key words: Abdülhak Hâmid Tarhan, Theater, Andalusia, Comparative Literature.

GİRİŞ

Meclis-i Maarif Reisi, şair, yazar, mütercim, hekim, eczanesinin kapısında “Ne ararsan bulunur; derde devadan gayrı!” tabelası asılı nüktedan reisü'l-ulema Hekimbaşı Abdülhak Molla'nın torunu; Mekteb-i Tıbbiye Nazırı, hekimbaşı, büyükelçi, müverrih, şair, yazar, ilk Avrupaî tiyatro metinlerimizden biri olan *Hikâye-i İbrahim Paşa be İbrahim-i Gülşeni*'nin müellifi Hayrullah Efendi'nin oğlu Abdülhak Hâmid Tarhan edebiyat tarihimizin en üretken ve yenilikçi şahsiyetlerindedir. Yetmiş yıla yakın süren sanat hayatında “şair-i azam” sıfatıyla anılan Hâmid, kaleme aldığı şiirleri ve tiyatroları yanında poetik görüşleri ile de edebiyatımızın çehresini değiştiren isimlerden olmuştur.

Hâmid doğduğunda Tanzimat Fermanı'nın on üçüncü yılı idrak ediliyor, İbrahim Şinasi Efendi, Paris'te tahsilini ikmal ediyor, Ziya Paşa (o zamanlar efendi) Sadaret Mektubî Kalemî'nde kâtiplik yapıyor, on iki yaşındaki Namık Kemal dedesinin görevi dolayısıyla gittiği Kars'ta divan edebiyatı, avcılık ve cirit dersleri alıyordu. *Tercümân-ı Ahvâl*'in çıkması için henüz vakit erkendi ama *Ceride-i Havadis* yayındaydı ve tarih hızlı bir akışla Kırım Savaşı'na doğru sürükleniyordu. *Şair Evlenmesi* yayımlanmamış olsa da, *Nasreddin Hoca'nın Mansıbı*, *Vakayi-i Acibe*, *Hikâye-i İbrahim Paşa* gibi ilk Türkçe oyunların yazımının üzerinden hayli zaman geçmişti.

Hâmid ilk tiyatro eseri *Macera-yı Aşk*'ı (1873) ömür boyu üstat bildiği Namık Kemal'in ilk tiyatrosu olan *Vatan yahut Silistre* ile aynı yıl yayımladı. Son tiyatro eseri *Hakan* (1935) ile birlikte sayısı yirmi beşi bulan Hâmid'in tiyatroları İnci Enginün (1986) tarafından biçimlerine ve konularına göre tasnif edilmiş; biçimleri açısından, mensur, manzum ve mensur-manzum karışık eserler olarak üçe ayrılmıştır. Endülüs tarihiyle ilişkili olan *Tarık* ve *İbn Musa* mensur; *Tezer*, *Nazife* ve *Abdullahü's Sagîr* ise manzum eserlerdir. Enginün'ün konuları bakımından yaptığı tasnife göre ise, Hâmid'in tiyatro eserleri; günlük hayatla ilgili olanlar, alegorik eserler, yabancı ülkeleri konu alanlar, tarihî konuları işleyenler olmak üzere dört ana başlığa; tarihle ilgili olanlar da, uzak tarih, Türk tarihi ve İslam tarihi alt

başlıklarına ayrılmıştır. Burada muhteva tahlili yapılacak olan beş eser bu son grupta yer alır.

Hâmid'in tarihe duyduğu ilginin birden fazla sebebinden söz edilebilir. Dedesi Abdülhak Molla, *Tarih-i Liva* ve *Ruznâme* başlıklı tarihî eserlerin sahibidir. Babası Hayrullah Efendi, saray tarihçiliği de yapmış, on sekiz ciltlik *Tarih-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*'nin yazarıdır. Hâmid'in mizacının gereği romantizme duyduğu ilgi de onu tarihe yönelten etkenlerden bir diğeridir. Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu şartların olumsuzluğu da onun tarihi bir sığınak olarak görmesine yol açan bir değer etken sayılabilir. Bunların dışında başka sebeplerden de söz edilebilir.

Hâmid'in Endülüs tarihine duyduğu özel ilginin de birkaç sebebi zikredilebilir. Endülüs İslam medeniyeti gözlemlenebilir bir süreçte kurulmuş ve sonlanmış; ibret çıkarmaya elverişlidir. O medeniyetin hangi şartlarda kurulduğu ve yok olduğu Hâmid gibi devrin aydınlarınca bilinmektedir. Ziya Paşa'nın Louis Viardot'dan çevirdiği *Endülüs Tarihi* 1859'da yayımlanmıştı. Endülüs çağı, Avrupa'nın, Müslümanları medeniyet kuramayan barbarlar diye nitelendirdiği bir devirde bir Müslüman'a övünç kaynağı olabilecek büyüklükte bir medeniyet örneği idi. Hâmid'in bu eserlerini bir yönüyle böyle görmek gerekiyor. Diğer yandan, Hâmid, Müslümanlara kendi medeni değerlerini hatırlatıp o tarihten ibret almalarını istemektedir. Hâmid'in fikir dünyasında "Panislamizm" in muayyen bir rolünün olması da onu Endülüs'e yönelten bir başka etken olmalıdır.

Bir Türk yazarı olan Abdülhak Hâmid'in bir Arap medeniyeti olan Endülüs'e bakış açısı, Türk Arap ilişkilerinin tarihsel durumuyla bağlantılıdır. Türklerle Arapların ilk büyük karşılaşmaları Talas Savaşı (M. 751) vesilesiyledir. Bu savaşta, Kırgızistan coğrafyasında hâlen aynı isimle anılan ırmağın çevresindeki şehir ve bölgede bu iki kavim Çinlilere karşı ittifak etmişler ve başarı kazanmışlardır. Bu savaşın her iki kavmin olduğu kadar dünya tarihi bakımından da çok önemli sonuçları olmuştur. İslam'ın Asya ve Uzak Doğu'ya yayılması ve bilhassa Türklerin İslâm'a yönelmesi ile iki kavim arasında bin iki yüz elli yıldır süregelen kardeşlik bağının kurulmasının yolu bu savaşla açılmıştır. Bin iki yüz elli yıllık Türk Arap ilişkileri sürecinde bu iki kavim öylesine güçlü bir ilişkiler ağı kurmuştur ki, Arap'ın tarihinden Türk'ü, Türk'ün tarihinden Arap'ı çıkarırsak geride ne devlet kalır ne medeniyet. Bu iki kardeş kavmin bazı kriz dönemlerinde yaşadıkları çatışmalar, aynı kavmin çeşitli toplumsal kesimleri arasında da sıkça gözlemlenen kardeş kavgasından ibarettir ve ebedî kardeşliğe halel getirecek nitelikte değildir. Endülüs tarihini anlatan bir Türk olarak Hâmid de meseleye bu çerçeveden bakmış; adeta, Endülüs'ün tarihini kendi milletinin tarihi saymıştır.

1. ENDÜLÜS'ÜN YÜKSELİŞİ VE DÜŞÜŞÜ

İnceleme konusu tiyatro eserlerinden ilk yayımlanan *Nazife* (Tasvir-i Efkâr Matbaası, 1876) on beş sayfa hacminde, üç perdelik, aruzla yazılmış, klasik tragedyayı çağrıştıran manzum bir oyundur. Buna karşılık bu beş eser, içerdikleri tarihî sürece göre sıraya dizildiğinde *Nazife* sonuncu gelir. Çünkü *Nazife*'nin olay örgüsü, Endülüs'teki son İslam emirliği olan Gırnata'nın 1492'deki düşüşünü takip eden günlerde cereyan eder. Oyun, Elhamra Sarayı'nda, Müslümanlara karşı zafer kazanmış olan İspanya Kralı Ferdinando ve ona esir düşmüş kimsesiz bir genç kız olan Nazife'nin ölümüyle biten olaylar dizgesinden ibarettir. Ferdinando, güzel ve bilinçli bir Müslüman olan Nazife'ye âşık olmuş, ondan yanında kalmasını istemektedir. Buna karşılık, Nazife, bir ecnebi hükmü altında melike olmaktansa ölmeyi tercih edeceğini belirtip kendisinin öldürülmesini ya da serbest bırakılmasını söyler. Ancak Kral onun bu isteğini reddedince Nazife, Kral'ın önünde kendini hançerler. Nazife'ye, İslâmî, millî değerleri temsil eden olumlu bir tematik güç; Kral Ferdinando'ya ise, zalimliği ve ihtiraslarının esiri olmuş yabancıyı temsil eden bir karşı güç fonksiyonu yüklenmiştir.

Yayın sırası bakımından ikinci, içerdiği tarihî zaman bakımından ilk eser olan *Tarık -yahud- Endülüs'ün Fethi* (Mahmud Bey Matbaası, 1879), İspanya'yı bir İslam beldesine dönüştüren fetih ruhunu anlatır. Olay örgüsü, Hicretin 92. yılında (M. 711), Emevilerin Kuzey Afrika Valisi Musa Bin Nusayr'ın, Septe civarındaki otağında maiyetini toplayarak İspanya'ya sefer düzenlemeye karar verdiğini beyan etmesiyle başlar; Tuleytule'nin fethedilip Tarık ile Zehra'nın evlenmesiyle son bulur. Olayların geniş bir zaman dilimine ve mekâna yayıldığı, şahıslar kadrosunun da oldukça kalabalık tutulduğu bu eser altı perdelik mensur bir dram olup aralara serpiştirilmiş manzum parçaları da hâvidir. Eserin sahne, dekor, kişi ve olayları göz önüne alınırsa sahnelenmesi son derece güç görünmektedir.

Eserde, Tarık, İslâm'ın fetih ruhunu temsil eden tematik güç; Kral Rodrik ise siyaseten ve kültürel bakımdan çürümüş İspanya'yı temsil eden karşı güç fonksiyonu yüklenmiş kişilerdir. Kalabalık şahıs kadrosu içinde, Musa yönlendirici, İslam kadınlarının kültürel ve ahlâki değerlerini temsil eden Azra ve Zehra değerini temsili, Kraliçe Eyla olayların sonucundan kârlı çıkan kişi olarak alıcı, Aziz ve Mervan ise yardımcı fonksiyonları üstlenmiş figürlerdir. Ayrıca, İspanya'nın o kriz döneminde bile şahsi ihtiraslarının esiri olmuş “cani papaz” figürü çerçevesinde bir iç öykü de oluşturulmuştur. Eserdeki bütün şahıslar belli bir fikri, hayat görüşünü, kültürel değeri temsil etmek üzere kurgulanmıştır.

Üçüncü eser *Tezer -yahud- Melik Abdurrahmanü's-Sâlis* (Mihran Matbaası, 1880) üç perdelik manzum tragedyaya taklidi bir eserdir. Hâmid eserin başlığının altına “Manzum ve kavafi-i mukayyedeyi hâvi bir fâcia-i

tarihiyedir.” biçiminde bir not düşmüştür. Oyunda, Kurtuba hükümdarı III. Abdurrahman’ın elli yıllık (912–961) emirlik ve halifeliğinin son günlerinde yoksul bir İspanyol kızı olan Tezer’le yaşadığı aşk ve uğradığı ihanet çerçevesinde gelişen olaylar anlatılır.

Abdurrahman, halkın ve ulemanın istekleri uğruna aşkını feda eden hükümdarı temsil eden bir asıl kahraman; Rişar ise kişisel çıkarları uğruna sevdiği kadını harcayan, kötülüğün temsilcisi bir karşı güç fonksiyonu yüklenmiş kişidir. Tezer, bu ikisinin arasında kalmış; önce kötülüğü sonra iyiliği temsil işlevi bakımından değerın temsili fonksiyonu yüklenmiş bir kurbandır.

Dördüncü eser, tarihî ve aktüel zaman açısından *Tarık*’ın devamı niteliğindeki *Ibn Musa –yahud- Zâtü’l-Cemal*’dir (Matbaa-ı Amire, 1880). Eserde, Şam’dan Endülüs’e uzanan oldukça geniş bir mekân ve pek çok entrik unsurun yer aldığı karmaşık bir olay örgüsü düzeni vardır. 48 perdelik, 224 sayfalık, bir sahne oyunu bakımından oldukça uzun olan ve bazı manzum parçalar da içeren bu mensur eserin, hacmi ve olaylarının niteliği bakımından sahnelenmesi neredeyse imkânsızdır. Oyun, İspanya’nın fethinin tamamlanmasının akabinde, Şam’daki Emevi halifesi Süleyman’ın, fethi gerçekleştiren Tarık’ı, Musa’yı ve oğullarını, bağımsız hareket edecekleri korkusuyla bertaraf etmesi üzerine kurulmuştur.

Kalabalık bir şahıs kadrosunun bulunduğu eserde şahısların üstlendiği roller de oldukça karmaşık ve belirsizdir. Adelina Merkado, Süleyman, Zâtü’l-Cemal, Azra, Aziz, Sulla gibi bazı isimler zaman zaman öne çıksa da oyunda isimleri verilen otuz sekiz kişinin yanında isimsiz ve gruplar halinde insanlar da vardır.

Beşinci eser, *Abdullahü’s Sagîr* (Matbaa-ı Amire, 1917) *Nazife* ile aynı tarihsel süreci içeren, İspanya Kralı Ferdinando’nun da kişileri arasında yer aldığı tragedya taklidi, dört perdelik kısa, manzum bir metindir. *Nazife*’yle zıt bir paralellik kurulan oyunda, son Endülüs emiri Abdullah ile düşkün ve tövbe-kâr bir İspanyol kadın olan Karolina arasındaki aşk konu edilir.

Asıl kahraman fonksiyonu yüklenmiş olan Abdullah, devletini, tahtını kaybetmiş lakin umarsız bir halde kendi kişisel mutluluğunu düşünen bir karakter olarak kurgulanmıştır. İspanyol Karolina ise kazanan tarafta ve Kral Ferdinando’nun gözdesi olma imkânı varken aşkını tercih eden bir tövbe-kâr olarak kurgulanır. Emir Abdullah’ın annesi Sıdıka Hatun vatan ve millet sevgisi ile dolu, kaybedilenlerin acısını yüreğinde duyan tipik bir İslam hanımı; değerın temsili işlevi üstlenmiş bir figürdür.

Temel problemi Endülüs İslam medeniyetinin kuruluşu ve çöküşü olan bu beş eserde işlenen belli başlı temalar şunlardır:

2. FETİH RUHU

Açma, başlama, zapt etme, ele geçirme gibi sözcük anlamları olan “feth” sözcüğü İslâmî literatürde daima olumlu halleri ifade etmek için kullanılmıştır. Kur’an’ın “Fatiha” ile başlaması, bir başka suresinin de “Fetih” olarak adlandırılması sözcüğe kutsal bir anlam yüklenmesine yol açmıştır. Bu bakımdan İslam ordularının herhangi bir yeri ele geçirmesi daima “feth” sözcüğüyle anılmış; “feth ruhu” söz grubu da daima müspet bir algıyı yansıtmıştır. İnceleme konusu metinlerde de bu ruhu ve algıyı pekiştirici bir tutum gözlemlenmektedir.

Hâmid, bu temle ilgili görüşlerini çoğunlukla Müslüman, bazen de İspanyol figürler aracılığıyla aktarır. Zaman sırası bakımından ilk eser olan *Tarık*, bu temi içeren bir konuşma ile başlar. Kuzey Afrika valisi Musa Bin Nusayr’ın maiyetine hitaben yaptığı bu konuşma eser için bir açılış; yani “feth” niteliğindedir ve Kur’an’ın Fatiha ile başlamasını da çağrıştırır. Bu sahne şöyle kurgulanmıştır: İspanya’ya sefere karar vermiş olan Musa maiyetini toplamış fethin gerekliliğini anlatmaktadır. Musa komutanlarına hem stratejisini açıklamakta hem de onları şevklendirmek istemektedir. Söze, İslam ordularının önceki feth savaşlarını özetleyerek başlayan vali, düşmanlar ne derse desin o savaşların birer “manzume-i fütuhât” olduğunu; fethedilen memleketlerin de “tahrip değil inşa edildiği”ni söyleyerek devam eder. Kuzey Afrika fatihi İbn Nâfi’nin tarihe geçmiş olan “İlahî!... Şahidimsin, pîş-i azmime Bahr-i Muhit çıkmasaydı, ism-i celâlini daha ilerilere götürürdüm.” (Tarhan, 2002, s. 38) sözlerini hatırlatan Musa, fethin her şeyden önce bir “ila-yı kelimetullah” davası olduğunu söyler. Musa konuşmasının sonunda fethin nihaî amacını şu cümlelerle anlatır:

“Maksadım bu kadar memâlikin mehâsin-i tabiiyesini cem’eden, bu kadar nimete müstağrak olan bir memleketin halkına Hakk’ın inayetini, kudretin semahatını, diyanetimizin feyz ü hakikatini, ekâbir-i İslâmın meâsir-i himmetini, insaniyetin feraiz-i ubûdiyetini izhâr ve isbât etmektir.” (Tarhan, 2002, s. 37)

Musa’nın, Fetih suresinin içerik ve üslubunu adeta taklit eden bu konuşması gösteriyor ki, fethin amacı, İspanya’nın zenginliklerini ele geçirmek değil; Allah’ın lütuf ve kereminin sonsuzluğunu, İslam dininin ve Müslümanların cömert ve yardımseverliğinin, insanın kulluk bilincinin gereklerinin anlatılmasıdır. Musa bu sözleriyle, fethin gerekçesini, büyük nimetlere sahip olan İspanya halkının Allah’ı idrak etmelerini sağlamak biçiminde açıklar.

Hâmid, Müslüman Arapları İspanya’yı fethetmeye yönelten etkenin ne bir toprak elde etmek, ne de dünyevî bir hükümlük tesis etmek olduğunu *İbn Musa*’da kahramanlarının dilinden anlatmaya devam eder. Tarık tarafından öldürülen Kral Rodrik’in karısı; Musa bin Aziz’le evlenen Eyla’nın İspanyol

nedimesi Sulla ile diğer esir İspanyol kadınları arasında şu konuşmalar geçer:

“**Prenses İzabella** – Mazide ne olmuş ise olmuş. Bugün hepimiz bir hâldeyiz. Kraliçemizle beraber cümlemiz de harp esiriyiz. Müsavat gelince muâdat geçer.

Sulla – İşte pekâlâ ya. Araplar akvam beyinde de müsâvâtı vücuda getirmek için harp ediyorlar.

Prenses İzabella – (Dihk-ı umumî ile) Bütün akvam-ı âlem onların esiri mi olsun demek istiyorsun, Sulla?

Sulla – Maksud-ı İslâm ebnâ-yı Âdem’in uhuvvetidir. Araplar bir asırdan beri o maksada hizmet ediyor demek istiyorum. (...)

Düşes Döluzitanya – İttihad-ı insaniyetin mehd-i yegânesi milâd-ı İsa idi. Onu tedvir edecek yerde tagyîr ettiler.

Sulla - Hayır, bilakis tamir etmek istediler.” (Tarhan, 2002, s. 154)

Görüldüğü gibi Sulla, Arapların insanlar arasında eşitliği ve kardeşliği tesis etmeyi amaçladıklarını söyler. Konuşmanın devamında, diğer kadınların itirazlarına karşılık Sulla, bu fethin bir yıkım değil yeniden ihya ve inşa hareketi olduğunu anlatır. Hâmid’in bunları bir İspanyol kadına söyletmesi okuyucuyu/seyirciyi inandırmayı amaçlar. Çünkü bunları sadece Müslümanların söylemesi tek yanlı bir bakış açısı kabul edilip şüphe uyandıracaktır. Bununla birlikte bu sözlerin henüz Müslüman bile olmamış bir Hristiyan kadın tarafından söylenmesi de oldukça romantik ve düşündürücüdür. Keza, Sulla, İslam fethinin bütün insanlar arasında kardeşlik ve eşitliği temin etmenin de ötesinde, Hz. İsa’nın getirdiği dini de tamir etmeyi yönelik olduğunu söyleyecek kadar ileri gider.

Bu fetih ruhu aynı eserin bir başka sahnesinde, Müslüman olduktan sonra Müslim adını alarak bir İslam mücahidesi olan Azra ile evlenen Kont Culyanus ile Azra arasındaki konuşmalarda da anlatılır. *Tarık*’ın sonunda evlenen Azra ile Müslim, *İbn Musa*’nın başlarında sadece birkaç saat önce evlenmiş olarak karşımıza çıkarlar. Bu esnada fetih hareketi sürmektedir ve Musa orduya hareket emri vermiştir. Yeni evlendiği eşi ile bir süre baş başa kalma hayali kurmuş olan Müslim, savaş haberinden duyduğu üzüntüyü beyan edince Azra ona şu karşılığı verir:

“İslam askeri bir saate kadar meydan-ı harbe gidiyor. Ben de gideceğim! Meydan-ı harb! Orada akacak kan nehirleri sulh-ı âtinin şafağıdır! Bir gün bütün insaniyet onun sâye-i hasenâtında tenevvür edecektir.” (Tarhan, 2002, s. 158)

Azra'nın bu sözleri bir Arap mücahidesinin kahramanlık tavırlarını yansıtırken fethin sırlarından birini de ifşa etmiş olur. Azra bu fetih harbinin mahiyetini Müslim'e şöyle anlatır:

“(...) harp, insaniyetin fenâdan intikam alması, aczin kuvvetle, fenânın beka ile uğraşması demek olan harp; Rodrik'in kılıcını Culyanus'un darbesiyle zîr ü zeber eden vâsıta; bir zâlimin kellesini bir mazlûmun pençesine tevdi eden alet; züefânın ayaklarındaki zenciri okuyanın (o kavilerin olmalı) boyunlarına geçiren kuvvet;...” (Tarhan, 2002, s. 159)

Hâmid'e göre, Fetih hareketlerinin başarısında rol oynayan birkaç etken vardır. Bunlardan biri, Müslümanların şehitlik mertebesine verdikleri değerdir. *Tarık*'ın başlarında Zehra, babası ve kardeşleri ile konuşurken sitemkâr bir dil kullanınca Aziz ona şöyle der: “Sözünü işiten seni gazâda şehadet rütbesini ihraz edemediğiçün taliine serzenişler eden Arap mücahidi zanner.” (Tarhan, 2002, s. 42) Bu cümlede şehitliğin kazanılması gereken bir rütbe olduğu ifade edilir. Eserlerde şehitliği yücelten başka pek çok örnek vardır.

Fetih hareketlerini başarılı kılan bir diğer etken fethedilen ülkelerin halkına karşı davranış biçimidir. Ne Endülüs'te ne de daha önce ele geçirilmiş hiçbir ülkede halka zulüm ve esir muamelesi yapılmamış; dinlerine, yaşayışlarına müdahalede bulunulmamıştır. Bu durumlardan biri *Tarık*'ta Musa'nın yukarıdaki konuşmalarına yansır. Musa, İslam ordularının çok büyük kayıplarına sebep olan Berberilerle yaptıkları savaşın sonrasını şöyle anlatır: “Biz o kavim-i vahşiden intikam almak istemedik, istimân ettikleriçün cümlesi afv olundular. İnsaniyetin âşığı olduğum gibi maşuku olmağı da arzu ettim.” (Tarhan, 2002, s. 39) Keza, İspanya adım adım fetholunurken savaşı bırakan herkes özgür bırakılmış, onlara her türlü hareket serbestisi tanınmıştır.

3. VATAN, MİLLET, MİLLİYET BİLİNCİ VE SEVGİSİ

Hâmid bir Tanzimat sanatçısıdır; devrin aydınlarının en değer verdiği kavramlar arasında vatan, millet, milliyet başta gelir. Hâmid bu tiyatro eserlerine bu temalar çerçevesindeki fikirlerini yoğun biçimde yansıtmıştır. Ona göre, hem fetih hem de inkıraz dönemlerinde Müslümanların çoğu vatan ve millet sevgisi ile dolu, milliyet bilincine ulaşmış karakterlerdir. Bu bilinç ve sevgi sayesinde, İslam muzaffer olmuştur. *İbn Musa*'da Azra, Müslim'le bir konuşmasında vatan bilincini ve sevgisini şu cümlelerle anlatır:

“Harp vatanımın ya imhâ yahut ihyâ ve ibka olunacağı yer, harp hayat ile memâtın tekabül ettikleri meydan! Harp ma'sûmîn ve mazlûmînin âh feryatlarıyla müştail bir nâire ki her şeraresinden bir vatan vücuda gelir, ki her bir avuç külünden bir mâder teşekkül eder ki her semenderi bir rûh-ı fedâidir;” (Tarhan, 2002, s. 159)

Vatanı ihya etmek ve baki kılmak için savaşmanın kaçınılmaz olduğu durumlarda savaş hayatın kaynağı haline gelir ve küllerinden yeni bir ruh doğar diyen yazar aynı eserin sonunda Zatü'l Cemal'e zalim Halife Süleyman'ı öldürtürken "Kalk!... Bu da işte senin hükümet ettiğin memleket: Vatan!" (Tarhan, 2002, s. 372) dedirtir. Onun vatan sevgisinden yoksunluğunun yol açtığı kötülükleri böyle hatırlattıktan sonra Süleyman ölünce de "Artık vatan yaşasın ve millet nefes alsın!..." (Tarhan, 2002, s. 372) diye haykıran Zatü'l Cemal vatan ve millet sevgisinin timsali haline gelir.

Tezer'de, Abdurrahman, Tezer'le konuşurken şu cümleleri kurar:

"Kalbine girmemişse hiss-i vatan
Onu sen kale alma bari utan!
Kız köpekler bile vatanperver!
Vatanı sevmeyen acep ne sever?
(...)

Vatan etbâ için de bir nimet;
Bana mı münhasır ana hizmet?" (Tarhan, 2002, s. 382)

"Ne kadar olsa bir melik mukdim,
Vatana olmalı herkes hâdim." (Tarhan, 2002, s. 383)

Ülkesine elli yıl hükümdarlık etmiş olan Abdurrahman, başarısının sırrını da böyle ifşa etmiş olur. Ona göre, "köpekler bile vatanperver"dir; vatan sevgisi sadece hükümdarlara özgü bir duygu değil tebaya da mahsus olmalıdır ve herkes vatanın hizmetkârıdır.

İbn Musa'da Azra kendisine aşkını söyleyen Müslim'e "Milleti benden ziyade sev ki ben de seni seveyim." deyince Müslim "İnsan bir güzele taaşuk eder, bir millete âşık olamaz." diye cevap verir. Bunun üzerine Azra, iki sayfalık bir konuşma ile ona millet sevgisinin mahiyetini ve kadın-erkek aşkına galebesini anlatır. Azra'ya göre, insan tek bir ferttir ancak bir millet, uleması, üdebası, hükeması, fukahası, ukalâsı, ezkiyası, şakirdanı, genci ihtiyarı, kadını erkeği, töreleri, sosyal işbirliği ve dayanışma ruhu ile hakiki sevginin merkezidir ve her bir bireyden binlercesini bünyesinde barındırır (Tarhan, 2002, s. 82-84).

Melik Abdurrahman da, Tezer'e, millete karşı beslenmesi gereken duyguları şu dizelerle anlatır:

"Neme lazım deyince millet için
Bana "var ol" demek ne lâzımdır
Ki melik millete mülâzımdır.
Devlet ü milleti bilen anlar. (Tarhan, 2002, s. 384)
(...)

Halkı benden ziyade et tebcîl;
Ona hürmet bana riâyettir. (Tarhan, 2002, s. 385)

Melik'e göre, bir insan milletini sevmiyorsa hükümdarına "çok yaşa" diye haykırmasının bir değeri yoktur. Çünkü melikin varlığı ancak milletin ve devletin varlığıyla kaimdir. Bu bakımdan millete hürmet etmekle melike riayet etmek aynı kıymettendir. Hâmid'in bu söylemlerle devrine atıfta bulunduğu düşünülebilir.

Abdullahü's Sagîr'de Abdullah'ın annesi Sıdika Hatun, Karolina'ya oğlunun vatan ve millet sevgisinden yoksun oluşunu şu aşağılayıcı dizelerde anlatır: "Öz kavmini sevmeyince insan/Menkûhe nedir, bilir mi? Heyhat!" (Tarhan, 2002, s. 473) Sıdika Hatun'un böyle söylemesinin sebebi, Abdullah'ın devletin yıkıldığı, milletin perişan olduğu bir zamanda bencilce kendi saadetini düşünerek Karolina ile evlenmek istemesidir.

Milliyet bilincinin tecessüm ettiği kişilerden biri olan Zehra, *Tarık*'ta "Ben emir Musa'nın kızıyım; Arap kavmindenim."; "Demek istiyorum ki Arapsınız. Ben de sizin gibi Arabım." (Tarhan, 2002, s. 40) diyerek Arap kavminden olmanın özel bir yanı olduğunu, herkesin bunun bilincine ulaşması gerektiğini belirtir.

Tezer'de de Melik Abdurrahman, Tezer'e hitaben söylediği şu dizelerde aynı Araplık bilincini anlatır:

"Bil ki biz vâkıf-ı gam u tarabız.
Âdemin kalbini görür Arabız!
Yani bir fikr-i bâtil u makul
Bize bî-lafz iken olur menkul." (Tarhan, 2002, s. 392)

Abdurrahman'a göre Arap olmak insana dair her şeyin bilincine kısa yoldan erişebilme gücü ile mücehhez olmaktır. Bu söylem Arap milliyetçiliğinin oldukça üst düzeyde dillendirilmesidir.

Vatan, millet ve milliyet bilinci ve sevgisi eserlerde sadece Araplara özgü bir hâl olarak görülmez; bazı İspanyolular da bu tutum gözlemlenir. Bunlardan biri, İspanya'nın fethi sırasında Kral Rodrik'in sarayında mukim olan kadınlardan Adelina Merkado'dur. Hem *Tarık*'ta hem de *İbn Musa*'da karakterize edilen Adelina, bu duygularını en geniş biçimde *İbn Musa*'da anlatır. Ona göre, Müslümanlarla barış yapılmış olması çoğunluğun zannettiği gibi bir huzur iklimi doğurmayacaktır. Bu sebeple Adelina'nın savaşı ölünceye kadar bitmeyecektir. O, "zavallı toprak" diye seslendiği vatanına gözyaşı dökmektedir. "Benim bu siyah gözyaşlarım da senin matemindir. Meğer insanlar gibi toprak da ölmüş!..." (Tarhan, 2002, s. 265) diyerek seslendiği vatan toprağına uzun bir mersiye söyler. Bu mersiye'nin bazı mısraları şöyledir: "Ey vatan! Ey ilâhe-i millet!/Sana bak al kefen de bir zinet!" (Tarhan, 2002, s. 265) Burada vatanla kendisini

özdeşleştiren Adelina vatan uğruna kana bulanmanın bir süs olacağını söyler. Mersiye'nin ilerleyen bölümlerinde vatanın elden gidişinin bütün iklimi kuşatan bir kâbus yarattığını söyler.

“Ey meh-i âsmân-ı Kutânî,
Ne mehabetli inşikakın var;
Feleği kaplamış sitarelerin;
Mahşer olmuş o âlem-i bâlâ!
Hayretim artıyor benim hâlâ;
Kadrini eylemek için ilâ,
Sanki gelmiş cenazene Mevlâ!...” (Tarhan, 2002, s. 266)

Bütün bu alıntı ve aktarmalarda görüleceği üzere inceleme konusu beş tiyatro eserinde vatan ve millet sevgisi ile milliyet bilinci oldukça geniş bir biçimde işlenmiştir. Devrin siyasi şartları göz önüne alındığında bu temaların işlenmesinin değeri anlaşılacaktır. Keza, Hâmid'in bu tür siyasi konulara uzak durduğuna dair suçlamaların da yersiz olduğu bir kez daha görülmektedir.

4. KADIN SORUNU VE KADIN-ERKEK EŞİTLİĞİ

Kadınlık olgusu ve kadının sosyal hayattaki konumunun sorgulanması Tanzimat devri yazarlarının sık işlediği temler arasındadır. Osmanlı toplum yapısında sosyal hayatın dışında kalmış olan kadının, modernleşme süreciyle birlikte görünür hâle gelmesi, kaçınılmaz olarak edebî metinlerde de yansımaları bulacaktır. Diğer yandan, devrin aydınları, bu hâli bilinçli bir biçimde teşvik etmeyi görev saydıklarından mesele daha da önem kazanmıştır.

İnceleme konusu eserlerde, İslam kadınlarının tarihî durumu bu çerçevenin dışında kalır. Çünkü bu eserlerdeki kadınlar toplumun gözü önünde, toplum hayatının içinde, erkeğin yanı başında ve onunla birlikte hayatın yapıcısı konumundadır. *Tarık*'ta, bu durum Tarık tarafından şöyle ifade edilir: “Bir milletin nisvânı derece-i terakkisinin mizanıdır. Tedenniye mâil olan bir cemiyet-i nisâiyye mensup olduğu kavim-i mürebbinin marifetsizliğine delâlet eder.” (Tarhan, 2002, s. 81) Tarık, bir milletin kadınlarının donanımını o milletin gelişme derecesiyle paralel görmektedir.

Bu eserlerde Arap kadınları, savaflara katılan, sanatla, edebiyatla, siyasi meselelerle uğraşan, duyguları kadar aklıyla da hareket eden insanlardır. Onlar, olay örgüsünün akışında bu kimlikleriyle daima belirleyici bir rol üstlenirler. Zehra, Azra, Sulha, Nazife, Sıdika bu yönleriyle belirginleşmiş kadınlardır. Buna karşılık, İspanyol kadınları daha çok “kadınlık” yönleriyle kurgulanırlar. Bunlar arasında sadece Adelina ile Karolina kısmen farklılık gösterir. Onlar, diğerlerine göre siyasi ve sosyal konularla ilgilenir, millî meseleler karşısında belirli bir duyarlılık taşırlar.

Kadın-erkek eşitliği konusunda da bazı fikirler beyan etmek isteyen Hâmid, bunları daha çok Arap kadınlarının bilincinden yansıtma yoluna gider. Bunlardan biri olan Zehra, *Tarık*'ın başlarında babası ve ağabeyleri ile konuşurken “Demek istiyorum ki Arapsınız. Ben de sizin gibi Arabım. Üçümüz de bir pederin, bir vatanın evladız. Siz kadınlığı akîm zannediyorsunuz. Hâlbuki o hukuku ıskat edilmiş bir yetimdir.” (Hâmid, 2002: 41) sözleriyle kadınla erkeğin aynı anne-babadan doğmuş eşit varlıklar olmasına rağmen kadınların haklarının gasp edilmiş olduğunu anlatır. *Tarık*'ta Azra'nın, Müslim'e hitaben söylediği “Ben ancak hükûmât ile edyân, zükür ile nisvân beyninde müsâvât görmek isterim.” (Tarhan, 2002, s. 80) cümlesi de bu eşitliğin gerekliliğini vurgular. Ancak İspanyol erkeklerinde bu fikir Araplara nispeten daha zayıftır.

Eserlerde bu toplumsal temaların yanında hak, adalet, hürriyet, ahlaki, millî ve manevi değerlerin yüceltilmesi gibi konulara da temas edilmiştir. Bireysel temalar bakımından en çok işlenen konu ise aşktır. Bütün eserlerde en az bir aşk hikâyesinin kurgulandığı görülür. Bu aşklar genellikle romantik bir gelişim sürecinde ortaya çıkar. Bir diğer bireysel tema cinsî ve maddi ihtiras olarak görülür; hem İspanyol hem de Araplar arasında bu duygunun esiri olmuş karakterlere sıkça rastlanır. Kıskançlık da bu metinlerde sık gözlemlenen bir temadır. İhanet ve sadakat, vefa ile kadirbilmezlik, merhametle zalimlik, kibirle mütevazılık, cömertlik ve cimrilik, fedakârlık ve bencillik, irade ve zaaf gibi duygu ve olgular da eserlerde sık sık karşımıza çıkar.

5. SONUÇ

Göstermeci edebî türlerden biri olan tiyatro, muhavere/diyalog/konuşma tekniği ile üretilir. Tanzimat öncesi sürecin geleneksel Türk tiyatrosu bütün şubeleri ile sözel iken Tanzimat senelerinden itibaren yazılı bir tiyatro edebiyatımız oluşmuştur. Yeniliğin öncü yazarları, Batıdan getirdikleri yeni fikirleri yeni türler aracılığıyla anlatmak istedikleri için tiyatroya özel bir önem vermişlerdir. Bu isimler arasında Abdülhak Hâmid en çok eser veren sanatçı olarak öne çıkar. Onun bir yandan klasik diğer yandan romantik tiyatrodan beslenen tiyatroculuğu devrin şartlarının gereği tiyatro sanatına olmasa da tiyatro edebiyatı ve kültürünün gelişmesine önemli bir katkı sağlamıştır. Bunun yanında, onun eserleri, vatan, millet, milliyet, hak, eşitlik, adalet, hürriyet gibi yeni fikirlerin yayılmasına da yardım etmiştir.

Osmanlı'nın son zamanları çeşitli ideolojilerin sunduğu reçetelerin savaştığı bir dönemdir. Medeniyetçilik, Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük fikirlerinin tamamı devletin problemlerine pratik çözüm önermeleri sunmanın ötesine geçemese de devrin aydınları bunlar arasında dolaşmıştır. Abdülhak Hâmid de bu fikirlerin hiç birine sabit bir şekilde bağlanmamış; zaman içinde değişen fikirlerini bu eserlerine yansıtmıştır. Onun Endülüs'ü

konu alan, incelediğimiz beş eseri esasen İslamcılık ideolojisine bağlı olmakla birlikte milliyetçilik fikirlerini de içermektedir.

Karşılaştırmalı edebiyat biliminin edebî metinlere yaklaşımında tematik araştırmalar da önemli bir yer tutar. Bu bağlamda, bu çalışmada bir Türk yazarının Arap kültür dünyasını hangi temalar çerçevesinde işlediği ele alınmış ve bu temaların esasında evrensel nitelikli olduğu ortaya çıkmıştır.

KAYNAKLAR

Enginün, İ. (1986), *Abdülhak Hâmid Tarhan*, KTBY: Ankara.

Tarhan, A.H. (2002), *Tiyatroları 5, Tarık, İbn Musa, Tezer, Nazife, Abdullahü's-Sagîr*. (Haz. İnci Enginün). İstanbul: Dergâh Yayınları.